

Національна академія наук України
Інститут географії

Афоніна Олена Олексіївна

УДК 911.37(477.51)

**Удосконалення територіальної організації
розселення в Чернігівській області**

(суспільно-географічне дослідження)

11.00.02 – економічна і соціальна географія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі економічної та соціальної географії
Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

Науковий керівник – доктор географічних наук, професор

Доценко Анатолій Іванович,

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН
України, головний науковий співробітник відділу
проблем відтворення людського капіталу та розселення.

Офіційні опоненти: доктор географічних наук, професор

Степаненко Анатолій Васильович,

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН
України, завідуючий відділом економічної і техногенної
безпеки

кандидат географічних наук

Палеха Юрій Миколайович,

Український державний науково-дослідний інститут
проектування міст, заступник директора з наукової
роботи

Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, кафедра економічної та соціальної географії,
Міністерство освіти і науки України, м. Київ

Захист відбудеться “16” січня 2004 р. о 16 годині

на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.163.01 при Інституті географії
НАН України за адресою: 01034, м. Київ-34, вул. Володимирська, 44.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту географії НАН
України (01034, Київ-34, Володимирська, 44).

Автореферат розіслано “15” грудня 2003 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради,

кандидат географічних наук

Г.П.Підгрушний

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми. Трансформація суспільних відносин, ефективне реформування української економіки з метою подолання кризових явищ і досягнення сталого розвитку великою мірою залежать від вирішення теоретико-методологічних проблем трансформаційних перетворень, органічного поєднання ринкового і державного регулювання суспільних процесів з урахуванням світових інтеграційних тенденцій розвитку людства. Серед них важливе значення має суспільно-географічне дослідження територіальної організації розселення населення України та її адміністративних областей.

В сучасний період поселенська мережа визначається незбалансованістю соціального, економічного, екологічного розвитку та регіональної політики в галузі розселення. Спостерігається висока концентрація населення і виробництва у великих містах, в той же час гальмується розвиток малих міст, селищ та сільських поселень. Дана ситуація викликана довготривалим періодом втручання держави в процеси регіонального розвитку спрямовані на значну концентрацію виробництва та централізацію управління, що зумовило значні диспропорції територіальної організації розселення. Несприятливі соціально-економічні трансформації останніх років негативно позначилися на стані суспільного виробництва. Особливо це проявилось у містах: знизилось виробництво, погіршала соціальна сфера. Загострилася проблема зайнятості населення, позитивні зрушення у сфері виробництва не забезпечили зростання життєвого рівня населення, особливо сільського, головним джерелом доходу яких залишаються надходження від реалізації продукції особистих підсобних господарств. Тривають процеси деградації соціальної сфери у сільській місцевості. Головною причиною занепаду соціальної сфери села є економічна криза 90-х років, зниження доходів суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Розпочатий процес передачі у комунальну власність закладів соціальної інфраструктури, що належали реформованим сільськогосподарським підприємствам, не підкріплюється відповідним наповненням місцевих бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для їх утримання. Усе це негативно позначається на соціально-демографічній ситуації, про що свідчить деформація статеві-вікової структури, депопуляція населення та обезлюднення поселень. У зв'язку з цим проблема удосконалення територіальної організації розселення набуває актуального значення, оскільки йдеться про створення сприятливого життєвого середовища в усіх типах поселень незалежно від їх людності та функціонального значення.

Вивченням проблем територіальної організації розселення, зокрема дослідженнями міського і сільського розселення, питаннями управління розвитком міст та формуванням систем розселення займаються в РВПС України НАН України, Київському національному економічному університеті, Інституті

географії НАН України, Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова.

Теоретичною та методологічною основою дисертаційного дослідження були Конституція України, законодавчі та нормативні акти, прийняті Верховною Радою, Президентом та Кабінетом Міністрів України, наукові праці українських вчених-географів (Ю.І.Пітюренка, А.І.Доценка, В.В.Загороднього, А.В.Степаненка, Т.В.Буличевої, К.А.Ташука, М.І.Фащевського, В.В.Смаль), економістів (В.В.Фінагіна, Н.Ф.Тимчука, Д.Ф. Крисанова), землевпорядників (М.Д.Лесечко, В.А.Кірсанова), російських географів (Г.М.Лаппо, Н.І.Блажко, Б.С.Хорєва, С.О.Ковальова).

Однак багато положень територіальної організації розселення вимагають перегляду з огляду на трансформацію суспільних відносин, необхідність реструктуризації суспільно-географічного комплексу. Недостатньо розробленими та науково обґрунтованими залишаються напрями удосконалення територіальної організації розселення на обласному та районному рівнях. Значимість таких досліджень посилюється у зв'язку з можливістю розширення повноважень органів місцевого самоврядування при вирішенні соціально-економічних проблем різних територій. Це й зумовило вибір теми дисертаційної роботи та визначило основні напрями суспільно-географічного дослідження територіальної організації розселення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою науково-дослідних робіт, що проводяться у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова на кафедрі економічної та соціальної географії, зокрема по темі "Територіальна організація виробництва і розселення" (протокол №5 від 27.12.2001р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в обґрунтуванні сутності та структури територіальної організації розселення як нового наукового напрямку суспільної географії та розробка шляхів її удосконалення на регіональному рівні в умовах трансформації постіндустріального суспільства.

Для досягнення мети були сформульовані такі завдання:

1. Поглибити теоретичні засади територіальної організації розселення.
2. Обґрунтувати чинники територіальної організації розселення.
3. Визначити напрями еволюції форм територіальної організації розселення в умовах трансформації суспільства.
4. Виявити диспропорції територіально-компонентної та територіально-функціональної структур розселення.
5. Обґрунтувати формування субрегіональної системи розселення та супідрядних їй територіальних систем.
6. Сформулювати концептуальні засади розвитку і територіальної організації розселення в Чернігівській області.

7. Розробити довгостроковий прогноз розвитку і територіальної організації розселення в Чернігівській області.

Об'єктом дослідження обрана сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних міських і сільських поселень Чернігівської області.

Предметом дослідження є виявлення тенденцій і проблем територіальної організації регіонального розселення та наукове обґрунтування напрямів її удосконалення.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених наукових завдань використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи. Зокрема, при дослідженні тенденцій еволюції форм територіальної організації розселення застосовані історичні методи. Досліджуючи динаміку поселенської мережі, територіальну структуру та територіально-системну організацію розселення використані порівняльно-географічний, картографічний, статистичні методи, типологічної класифікації, системно-структурного аналізу тощо. При розробці прогнозу розвитку і територіальної структури розселення застосовувалися методи екстраполяції, кореляції тощо. У процесі дисертаційного дослідження використано програмний підхід.

Інформаційну базу дослідження склали матеріали Чернігівської обласної та районних державних адміністрацій, Чернігівського обласного управління статистики, матеріали переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 та 2001 років.

Наукова новизна одержаних результатів. До найбільш суттєвих результатів, отриманих в дисертації, які відзначаються новизною, є такі:

1. Поглиблено теоретико-методологічні засади територіальної організації розселення на субрегіональному рівні за рахунок узагальнення наукових досягнень, статистичної інформації, практики.

2. Виявлено тенденції еволюції форм територіальної організації розселення.

3. Вперше дано оцінку територіальної структури розселення та обґрунтовано напрями її удосконалення.

4. Обґрунтовано виділення у межах субрегіональної системи розселення систем розселення нижчих ієрархічних рівнів (локальних, місцевих, кущових та первинних) на основі оцінки та узагальнення системотворних зв'язків.

5. Розроблено концепцію та прогноз розвитку і територіальної організації розселення в Чернігівській області на перспективу до 2020р.

6. Визначено головні напрями удосконалення організації територіального управління розселенням на субрегіональному, локальному та місцевому рівнях.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані та обґрунтовані в дисертаційній роботі наукові положення, висновки та рекомендації є методологічною та практичною основою оцінки рівня розвитку і територіальної організації розселення в Чернігівській області. Представлені в дисертації теоретико-методологічні засади територіальної організації розселення в області можуть використовуватися при вивченні територіальної

організації розселення в подібних областях, оскільки тенденції демографічного та соціально-економічного розвитку Чернігівської області є характерними й для інших поліських областей України.

Окремі положення дисертаційного дослідження використовуються в навчальному процесі кафедри географії Ніжинського державного педагогічного університету при викладанні курсів "Географія населення" та "Краєзнавство" (довідка №03 від 27.10.2003р.). Наукові розробки та рекомендації щодо удосконалення територіальної організації розселення в області включені в „Схему розвитку і розміщення продуктивних сил Чернігівської області на період до 2010 року” (довідка Ради по вивченню продуктивних сил України №25/693-2-4 від 24.10.2003р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є одноосібно написаною науковою працею, в якій викладено авторський підхід до розв'язання важливого наукового завдання – удосконалення територіальної організації розселення в Чернігівській області в умовах ринкової трансформації економіки.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні положення та практичні результати дисертаційного дослідження обговорювалися на: науково-практичній конференції "Географічні проблеми розвитку півдня України у XXI столітті" (м.Мелітополь, 2000 р.), 2-й Міжнародній науково-практичній конференції "Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України" (м.Київ, 2001 р.), звітних наукових конференціях НПУ ім. М.П.Драгоманова (2001 та 2002 р.р.), науковій конференції НДПУ ім. М.Гоголя (м.Ніжин, 2003 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 5 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях і 3 тезах доповідей загальним обсягом 3,0 умовних друкованих аркушів.

Обсяг та структура роботи. Дисертація загальним обсягом 167 сторінок комп'ютерного тексту складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (137 найменувань) та 4 додатків. Робота включає 13 таблиць, ілюстрована 6 картосхемами.

Основний зміст дисертаційної роботи

У першому розділі – Теоретико-методологічні засади територіальної організації розселення – розглядаються теоретичні основи розселення, зокрема сутність понять, система чинників формування територіальної організації розселення, методичні підходи дослідження територіальної організації розселення.

Під територіальною організацією розселення слід розуміти просторову сукупність функціонально взаємопов'язаних і об'єднаних структурами управління поселень. Територіальна організація розселення як важливий напрям територіальної організації суспільства включає еволюцію форм територіальної організації розселення, територіальну структуру, територіально-системну

організацію, організацію територіального управління (включаючи регіональну політику розселення і районування розселення). В сучасних умовах розбудови Української незалежної держави актуальності набуває проблема удосконалення територіальної організації розселення.

Первинним елементом розселення є *поселення* як територіально цілісний і компактний ареал концентрації населення з усіма необхідним умовами і обладнанням для життя, праці і відпочинку людей. При дослідженні територіальної організації розселення, доцільно застосовувати термін “поселення”, що означає дію і результат і повною мірою розкриває багатогранність розселення на відміну від понять “населене місце”, “населений пункт”.

Поселення як первинні елементи розселення відрізняються за *формою* їх територіальної організації. Поселенська мережа області належить до 3 форм територіальної організації розселення: міської, селищної, сільської.

Важливою складовою територіальної організації розселення є його *територіальна структура*. Територіальна структура розселення – просторова її будова, яка складається з різноманітних супідрядних, взаємно розміщених поселень та їх сукупностей.

Територіальна структура розселення поєднує дві складові: територіально-компонентну (розподіл поселень за формами людності), територіально-функціональну (розподіл поселень за функціями).

Головним напрямком дослідження територіальної організації розселення є його *територіально-системна організація*. Територіальна система розселення – територіальна соціально-економічна сукупність поселень, яка полягає у відносно інтенсивних зв'язках між утворюючими її елементами. В межах кожної соціально-економічної спільності обласного рівня сформувалася відповідна субрегіональна система розселення.

Субрегіональна система розселення включає системи розселення нижчих ієрархічних рівнів: локальні, місцеві, кущові, первинні. Локальні системи розселення формуються на території декількох адміністративних районів, які визначаються єдністю природного, економічного і соціального розвитку і мають єдиний системотворний центр. Місцеві системи розселення формуються в межах адміністративних районів. Кущові системи розселення формуються в периферійній частині адміністративних районів при значній віддаленості від райцентру навколо великих сіл, селищ або малих міст, які відіграють роль системотворного центру, завдяки вигідному транспортно-географічному положенню та функціональному значенню. Первинні системи розселення формуються на територіях підпорядкованих певним селищним або сільським радам.

Поліпшення *територіального управління розселенням* – важливий напрямок удосконалення територіальної організації розселення. На нашу думку, з метою розв'язання складних соціально-економічних проблем розвитку міських

і сільських поселень, необхідно віддавати перевагу комплексним науковим розробкам управління розселенням.

Територіальна організація розселення як складний суспільно-географічний процес розвивається під впливом географічних, економічних, соціальних, екологічних та демографічних чинників. Групу географічних чинників складають економіко-географічне положення, природні умови (рельєф, кліматичні умови, гідрографічна мережа) та природні ресурси.

Великий вплив на формування територіальної організації розселення мають економічні чинники. Основними складовими даної групи є спеціалізація та розміщення промислових і сільськогосподарських підприємств, розвиненість транспортної мережі. Економічні чинники тісно пов'язані з територіальною організацією розселення, але в умовах переходу держави на засади ринкової економіки їх значення як фактора розвитку міських і сільських поселень буде зменшуватися, а зростатиме роль соціальних чинників. Вплив соціальних чинників на розселення здійснюється через соціальну інфраструктуру, ціннісні орієнтації, соціальні установки, потреби тощо.

Серед екологічних чинників, які впливають на територіальну організацію розселення області, особливу увагу привертає радіоекологічна ситуація, яка склалася внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС. Офіційно Чернігівщина була визнана ураженою радіацією у грудні 1989 року і до зон радіоактивного забруднення віднесено 252 поселення.

До демографічних чинників формування територіальної організації розселення слід віднести: динаміку загальної чисельності населення, вікову структуру населення, показники народжуваності, смертності та природного приросту. Територіальна організація розселення як складний суспільно-географічний процес залежить від сукупної дії чинників, які в свою чергу сприяють або перешкоджають розвитку та удосконаленню територіальної організації розселення.

У другому розділі – Суспільно-географічний аналіз територіальної організації розселення в Чернігівській області – розкрито тенденції еволюції форм територіальної організації розселення, подано характеристику територіально-компонентної та територіально-функціональної структури розселення, розглядається територіально-системна організація розселення в Чернігівській області.

Найдавнішою та найважливішою формою територіальної організації розселення на території Чернігівщини є міста, які в процесі історичного розвитку даного регіону змінювалися. Перші міста на території Чернігівської землі виникли у IX-X століттях. Це були Любеч (882 рік) та Чернігів (907 рік). Розвиток продуктивних сил у 2-й пол. XVIII – 1-й пол. XIX ст. викликав збільшення кількості міст втричі (з 3 міст у 1769 р. до 10 міст у 1861 р.). Наприкінці XIX ст. мережа міст була переглянута. Згідно “Городового

положення” від 11 липня 1892 року статус міста мали всі центри губерній та повітів, а міських поселень – містечка та посади. Згідно “Інструкції” від 16 квітня 1924 р. були змінені критерії щодо визначення категорії міста, внаслідок цього частина міст перейшла до категорії селищ міського типу та сільських поселень. Процеси індустріалізації та урбанізації за радянських часів сприяли подальшому розширенню мережі міст. На кінець 2001 року на території Чернігівської області нараховувалося 15 міст, де проживало 604,8 тис. осіб або 48,6% всього населення області.

Національною та історичною формою територіальної організації міського розселення на території Чернігівщини були містечка. У 1859 р. в Чернігівській губернії існувало 39 містечок, де зосереджувалося майже 58% міського населення. Здійснюючи політику денационалізації та інтернаціоналізації, радянська влада знищила містечка як окрему форму територіальної організації розселення українців.

Поряд з містами існує й селищна форма територіальної організації міського розселення. Прискорені темпи промислового будівництва 2-ї пол. XX ст. викликали збільшення кількості селищ міського типу на 48% (з 16 у 1959 р. до 31 у 1989 р.). Утворення нових селищ міського типу відбулося за рахунок освоєння багатих на природні ресурси але слабо заселених територій.

Селищна форма територіальної організації розселення в Чернігівській області була поширена і в сільській місцевості. У 1959 р. загальна кількість сільських селищ становила 85 од. Їх виникнення пов’язане із створенням та розширенням мережі радгоспів. Низькі темпи промислового розвитку у 2-й пол. XX ст. викликали скорочення мережі сільських селищ до 60 од. у 2001 р.

Сільські форми територіальної організації розселення на Чернігівщині були представлені селами, хуторами, слободами, деревнями, урочищами, заводами, руднями, гутами, монастирями. Найчисельнішою формою територіальної організації сільського розселення були села (у 1861 р. нараховувалося 400 сіл або 24% сільської поселенської мережі).

Однією з важливих національних форм територіальної організації сільського розселення були хутори. Розвиток сільськогосподарського виробництва протягом 2-ї пол. XVIII – 1-ї пол. XIX ст. сприяв розширенню хутірської мережі у дев’ять разів (з 85 поселень у 1769 р. до 818 поселень у 1861 р.). На початку 60-х років XX ст. хутірська форма розселення була ліквідована. Форми територіальної організації розселення на Чернігівщині протягом тривалого історичного періоду змінювалися. Так, одні з них продовжували розвиватися, інші зникали, коли потреба в їх існуванні відпадала або трансформувалися відповідно до суспільних потреб.

Територіальна структура розселення в Чернігівській області розглядалася у двох аспектах: територіально-компонентному та територіально-функціональ-

ному. Виявити зрушення в територіально-компонентній структурі можливо шляхом аналізу її за тривалий історичний період.

Розвиток промисловості, транспорту та торгівлі протягом 2-ї пол. XIX ст. обумовив перерозподіл поселень за групами людності. За період 1859-1897 рр. кількість поселень людністю понад 500 осіб зросла на 28%. В територіально-компонентній структурі розселення переважали поселення людністю до 100 осіб (46% від загальної кількості поселень у 1897 р.), що пояснюється розширенням мережі дрібних приватних господарств, які утворили значну кількість малих за людністю сільських поселень.

У 20-х роках XX ст. командно-адміністративна система зробила спробу “поліпшити” територіальну структуру розселення в Чернігівській губернії. Протягом 1924-1926 рр. кількість міських поселень скоротилася на 42% .

На формування територіально-компонентної структури розселення в Чернігівській області у 30-ті роки XX ст. вплинув процес урбанізації, що призвело до зростання чисельності міського населення (у 1937 р. на 31% більше, ніж у 1926 р.).

У післявоєнний період територіальна структура розселення в області характеризувалася стійкою тенденцією скорочення поселенської мережі. За період 1959-2001 рр. кількість поселень скоротилася на 335 одиниць або на 18%.

Протягом 1959-2001 рр. в області спостерігається скорочення числа поселень всіх груп людності крім поселень людністю до 100 осіб і понад 50 тис. осіб. Накопичення числа поселень в групі людністю до 100 осіб відбулося за рахунок переходу поселень більшої людності через втрату ними людності. Збільшення кількості поселень людністю понад 50 тис. осіб обумовлене високими темпами економічного та соціального розвитку великих та середніх міст протягом 60-80-х років XX ст. Серед всієї сукупності поселень, значно зменшилася кількість поселень людністю 2-3 тис. осіб (за період 1959-2001 рр. у п’ять разів) та чисельність населення в них за рахунок об’єднання їх з іншими поселеннями і переходом до груп більшої людності під час проведення політики індустріалізації та урбанізації. В структурі поселенської мережі Чернігівської області специфічну групу складають “безлюдні поселення”, кількість яких зростає (з 1 поселення у 1970 році до 19 у 2001 році). Безлюдні поселення маючи природно-ресурсний потенціал та житловий фонд, на нашу думку, доцільно перетворити на дачні для міських жителів.

Важливим напрямком дослідження територіальної структури розселення є його територіально-функціональний аспект. Вченими розроблялися функціональна типологія міст (Ю.Пітюренко), сільських поселень Чернігівської області (В.Загородній), міських і окремо сільських поселень (В.Смаль). На сьогодні не існує єдиної функціональної типології поселень Чернігівської області, яка б враховувала рівень соціально-економічного розвитку поселень в період переходу до ринкової економіки. Враховуючи складність та необхідність

комплексного розв'язання проблем соціально-економічного розвитку міських та сільських поселень, нами була розроблена схема їх функціональної типології на прикладі Чернігівської області. При розробці даної типології взято до уваги критерій обсягів виробленої продукції підприємствами всіх поселень області (млн. грн.) і виділено 2 функціональні типи (поліфункціональні, монофункціональні) і 22 підтипи (рис.1).

Аналізуючи функціональну типологію поселень Чернігівської області слід зазначити, що серед всієї сукупності поліфункціональних поселень переважну більшість складають адміністративно-аграрні поселення(64%). В структурі монофункціональних поселень переважають аграрні поселення, населення яких працює на виробничих підрозділах сільськогосподарських підприємств та зайняте в індивідуальних підсобних господарствах (95%).

Пріоритетним напрямом територіальної організації розселення в Чернігівській області є його територіально-системна організація. В межах Чернігівської області сформувалася *субрегіональна* система розселення.

Чернігівська субрегіональна система розселення представлена 1539 поселеннями, в яких проживало 1246,7 тис. осіб. Протягом 1990-2001 р.р. поселенська мережа Чернігівської субрегіональної системи розселення зменшилася на 25 поселень, а чисельність населення на 71 тис. осіб або 12%. Відбулися істотні кількісні і якісні зміни в складі системи. За цей час виникло 7 нових поселень за рахунок виділення із сільських поселень. Поряд з цим відбувався процес скорочення поселенської мережі шляхом зникнення дрібних поселень у зв'язку з природним вибуттям їх жителів. Особливістю структури субрегіональної системи розселення є зменшення середньої людності поселення з 903 осіб до 810 осіб.

Важливою складовою є ієрархічної структури Чернігівської субрегіональної системи розселення є *локальні* системи розселення. Враховуючи напрямок та обсяги соціально-економічних зв'язків між поселеннями Чернігівської області нами виділено Чернігівську, Ніжинську, Прилуцьку, Бахмацьку, Щорську та Новгород-Сіверську локальні системи розселення, які відрізняються за територією, поселенським, демографічним, соціальним, економічним потенціалами, рівнем сформованості, який залежить від людності, функціонального значення, транспортно-географічного положення центру системи (рис.2). Найбільшою за площею (8,3 тис.км²) поселенським (379 од.) та демографічним (488,6 тис. осіб) потенціалами є Чернігівська локальна система розселення.

Інтегральними показниками локальних систем розселення є густота поселенської мережі та середня людність одного поселення. Найзаселенішою є Новгород-Сіверська система 53 поселення на 1000 км² території, що обумовлено широким розвитком дрібноселенної форми розселення. Водночас найнижча густота поселенської мережі характерна для Ніжинської системи (43 поселення), що пояснюється розміщенням її в зоні Лісостепу, яка характеризується високою сільськогосподарською освоєністю та високою середньою людністю поселення (1,1 тис. осіб). Найбільшу середню людність одного поселення має Чернігівська система (1,3 тис. осіб), що пояснюється розміщенням в ній обласного центру, найменшу Новгород-Сіверська (0,3 тис. осіб), де поширені дрібні форми розселення.

Локальні системи розселення різні за ступенем сформованості. Аналізуючи обсяги системотворних зв'язків та їх інтенсивність в розрахунку на 1000 км² території і на 1000 осіб, локальні системи розселення належать до 2 типів: сформовані (Чернігівська, Ніжинська, Прилуцька) та ті, що формуються (Бахмацька, Щорська, Новгород-Сіверська).

Значні особливості структури локальних систем розселення показують на їх різноманітність та різні стадії формування. У зв'язку з цим виникає необхідність застосування диференційованого підходу до вирішення проблем їх розвитку. Так, для Чернігівської, Ніжинської, Прилуцької систем актуальним буде стримування розвитку центру і стимулювання інших поселень, для Бахмацької, Щорської, Новгород-Сіверської, зміцнення економічного та соціального потенціалів центру.

В Чернігівській області на кінець 2001 р. нараховувалося 22 *місцеві* системи розселення, які характеризуються стійкою тенденцією скорочення поселенської мережі (за виключенням відносно стабільних Бобровицької та Талалаївської).

Місцеві системи розселення відрізняються за параметрами. Найбільшою за площею є Козелецька система, найменшими – Варвинська, Срібнянська, Талалаївська системи. За демографічним потенціалом найбільшою є Чернігівська система, а найменшою – Срібнянська система. На кінець 2001 р. функції центрів систем виконувало 14 міст і 8 селищ міського типу. Серед міст 11 – районного підпорядкування, 3 – обласного, серед них – обласний центр. Системи, в яких центр – місто обласного підпорядкування, в соціально-економічному аспекті більш сформовані порівняно з іншими системами.

На території Чернігівської області нами виділено 12 *кущових* систем розселення. Функції центрів кущових систем розселення виконують 9 міських і 3 сільських поселення. Кущові системи розселення в Чернігівській області відрізняються за рівнем сформованості, який залежить від величини центру системи та інтенсивності міжселенних зв'язків. Найбільш сформованою є Остерська кущова система розселення, де центр системи виконує промислово-адміністративні функції і яка характеризується високою

інтенсивністю системотворних зв'язків і значною зоною впливу на навколишню територію. Найменш сформованими є Грем'яцька та Орловська системи, в яких центри людністю 1,5 і 1,3 тис. осіб виконують аграрно-адміністративні функції і мають незначний радіус впливу.

Первинні системи розселення – найнижча ланка ієрархічної структури територіально-системної організації розселення. В Чернігівській області нами виділено 552 первинні системи розселення, в яких мешкає 704,5 тис. осіб. Середній розмір первинної системи розселення за площею 60 км², чисельністю населення – 1,3 тис. осіб, кількістю поселень – 3 одиниці.

У третьому розділі – Стратегічні напрями удосконалення територіальної організації розселення в період трансформації суспільно-територіального комплексу Чернігівської області – визначено і обґрунтовано концептуальні засади розвитку і територіальної організації розселення, необхідність розробки програми розселення, розроблено прогноз розвитку і територіальної організації розселення, вказано на необхідність поліпшення територіального управління розселенням.

Виходячи з основних положень „Концепції сталого розвитку населених пунктів” та „Генеральної схеми планування території України” нами розроблена концепція розвитку і територіальної організації розселення в Чернігівській області. Головною метою даної концепції є поліпшення умов праці, життя та відпочинку населення, задоволення необхідних потреб всіх членів суспільства. Для досягнення цієї мети необхідна реалізація таких стратегічних завдань: економічне – забезпечення розвитку господарського комплексу області на засадах ринкових відносин; екологічне – впровадити комплекс заходів по покращенню стану природного середовища, його збереженню та охороні; соціальне – збереження соціальної інфраструктури, в першу чергу в сільській місцевості.

Для реалізації концепції розвитку і територіальної організації розселення нами обґрунтовано здійснити систему заходів за такими пріоритетними напрямками:

Відродження історичних національних форм територіальної організації розселення. Побудована на національній ідеї концепція розвитку і територіальної організації розселення, в першу чергу, повинна стосуватися відродження містечок, хуторів, слобід. Необхідність відродження містечок на Чернігівщині обумовлена, по-перше, відмінностями економічного, соціального, демографічного розвитку великих та малих міст, по-друге, поверненням у суспільне життя українців однієї з традиційних форм міського розселення та елементу національної культури і духовності. Відродження хутірської форми розселення забезпечить ефективне використання сільськогосподарських угідь та робочої сили, сприятиме обробітку найвіддаленіших і родючих земель, створить умови для взаємодії людини з природою, збереження мовного, культурного елементу українського народу, забезпечить внутрішній духовний розвиток

людини. Розвитку слобідської форми територіальної організації розселення сприятиме організація в них сільськогосподарських підприємств, об'єктів соціальної інфраструктури, створення сприятливих умов для залучення інвестицій.

Збереження поселенської мережі. Першочерговим заходом у справі збереження існуючої поселенської мережі стане відповідна нормативно-правова база. Ми пропонуємо розробити проект Закону України “Про збереження деградуючих сільських поселень”. В даному Законі має бути затверджений статус занепадаючих та вмираючих поселень та передбачено заходи, які б сприяли збереженню та подальшому розвитку деградуючих сіл.

Удосконалення територіальної структури розселення передбачає подолання існуючих диспропорцій територіально-компонентної структури розселення та монофункціональності поселень, особливо малих міст, селищ та сіл.

Удосконалення територіально-системної організації розселення. Поліпшення формування локальних, місцевих та кущових систем розселення повинно відбуватися шляхом зростання ролі центрів цих систем як важливого системоформуючого чинника, посилення внутрішньосистемних економічних, соціальних та демографічних зв'язків.

Комплексний взаємопов'язаний розвиток міських та сільських поселень передбачає забезпечення сталого розвитку міських та сільських поселень на основі їх комплексного економічного, соціального та демографічного розвитку.

В умовах нових економічних перетворень першочерговим у розв'язанні важливих соціально-економічних проблем розвитку України та її регіонів є розробка державних цільових програм як напрямку удосконалення всіх сфер життя суспільства і зокрема розселення. Необхідність розробки програми розселення пояснюється значними відмінами в рівні соціально-економічного розвитку великих міст порівняно з малими містами, селищами та сільськими поселеннями.

Програма має носити комплексний характер і базуватися на основних принципах концепції розвитку і територіальної організації розселення. Орієнтовна структура програми розселення населення Чернігівської області включає такі складові:

- Головна мета і завдання.
- Оцінка територіальної організації розселення в області (районі) у базовому періоді.
- Напрями розвитку та територіальної організації розселення в області (районі) на перспективу.
- Організаційне забезпечення реалізації програми.
- Фінансове забезпечення реалізації програми.

Прогноз розвитку і територіальної організації розселення – важливий напрямок його удосконалення. З урахуванням пріоритетів розвитку розселення, нами розроблено прогноз розвитку та структури розселення Чернігівської області. Передбачається, що територіальна організація розселення, залежно від державної політики і дотримання визначених пріоритетів, розвиватиметься за одним з двох варіантів (песимістичним або оптимістичним).

Перший варіант (песимістичний), характеризується повільними темпами виходу економіки Чернігівської області з кризи, лише після 2005 р. почнуть нормалізуватися процеси соціально-економічного розвитку Чернігівської області. За прогнозом на кінець 2020 р. поселенська мережа Чернігівської області зменшиться на 21 поселення (на 1,4% порівняно з 2001 р.) і становитиме 1518 поселень, чисельність населення становитиме 1038 тис. осіб, або зменшиться на 17%.

Другий варіант (оптимістичний) передбачає швидкі темпи економічного зростання, що у подальшому обумовить сталий розвиток економіки та поселень. Протягом 2001-2020 р.р. загальна чисельність населення зменшиться на 10% і становитиме 1119 тис. осіб. Очікується уповільнення темпів скорочення поселенської мережі (на кінець 2020 р. прогнозується 1532 поселення).

Важливим напрямом прогнозування територіальної організації розселення залишається прогнозування територіальної структури поселенської мережі Чернігівської області. Протягом наступних 20 років територіальна структура міського розселення не зазнає істотних змін. В територіальній структурі сільського розселення протягом 2001-2020 р.р. передбачається збільшення питомої ваги поселень найменшої (до 100 осіб) і найбільшої (понад 1000 осіб) груп людності на 9% і 12%. Територіально-системна організація розселення в Чернігівській області протягом прогнозного періоду характеризуватиметься скороченням чисельності населення в кожній із систем розселення різного ієрархічного рівня.

Однією з невід’ємних складових територіальної організації розселення, ми розглядаємо організацію територіального управління розселенням, яке в умовах незалежної України набуло істотних змін. Управління територіальною організацією розселення розглядається як система заходів, що здійснюється органами державної влади та місцевого самоврядування з метою забезпечення сталого розвитку всіх форм територіальної організації розселення, удосконалення територіальної структури та територіально-системної організації розселення.

Удосконалення територіального управління поселенською мережею в Чернігівській області повинно здійснюватися у тісному взаємозв’язку з реформуванням адміністративно-територіального устрою. На думку вчених, одним з можливих варіантів нової системи адміністративно-територіального устрою є зменшення кількості адміністративних одиниць. Ми пропонуємо нову

триступеневу структуру територіального устрою: край, повіт, волость, яка сприятиме удосконаленню управління територіями та задоволенню всіх потреб населення.

Висновки

Проведене суспільно-географічне дослідження територіальної організації розселення в Чернігівській області дозволяє зробити такі висновки:

1. Одним із важливих аспектів розселення населення є його територіальна організація. Територіальна організація розселення як важливий напрямок територіальної організації суспільства, включає еволюцію форм територіальної організації розселення, територіальну структуру, територіально-системну організацію, організацію територіального управління (включаючи регіональну політику розселення і районування розселення).

2. Як показало дослідження, територіальна організація розселення є досить складним суспільно-географічним процесом, який розвивається під впливом різноманітних чинників. Всю сукупність чинників ми поділяємо на 5 груп: географічні, екологічні, соціальні, економічні, демографічні.

3. Виявлено тенденції еволюції форм територіальної організації розселення в умовах трансформації суспільства. В ході дослідження було встановлено, що форми територіальної організації розселення змінювалися з часом, залежно від вимог та особливостей розвитку виробництва, науково-технічного прогресу. Виникаючи на певному історичному етапі розвитку суспільства, одні з них продовжували розвиватися, інші зникали у випадку коли потреба в їх існуванні відпадала або трансформувалися відповідно до суспільних потреб.

4. Дано оцінку територіальної структури розселення та обґрунтовано напрями її удосконалення. Територіальна структура розселення в Чернігівській області протягом 2-ї пол. ХХ ст. характеризувалася стійкою тенденцією скорочення поселенської мережі. За період 1959-2001 р.р. кількість поселень скоротилася на 335 одиниць або на 18%.

Важливим аспектом територіальної структури розселення є його територіально-функціональна складова. Нами розроблена схема функціональної типології поселень Чернігівської області, згідно якої поселення належать до двох функціональних типів та 22 підтипів.

5. Обґрунтовано формування субрегіональної системи розселення та систем розселення нижчих ієрархічних рівнів (локальних, місцевих, кущових та первинних). Найвищою ланкою ієрархічної структури є Чернігівська субрегіональна система розселення. Ця система включає системи розселення нижчого ієрархічного рівня. Нами виділено 6 локальних, 22 місцеві, 12 кущових та 552 первинні системи розселення, дано їх характеристику.

6. Визначено і обґрунтовано основні напрями удосконалення територіальної організації розселення в Чернігівській області в перспективі до 2020 р. Забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку міських і

сільських поселень потребує розробки Концепції розвитку і територіальної організації розселення, головною метою якої є поліпшення умов праці, життя та відпочинку населення, задоволення необхідних потреб всіх членів суспільства, створення повноцінного життєвого середовища.

Реалізація головної мети Концепції розвитку і територіальної організації розселення передбачає відродження історичних, національних форм розселення (містечок, хуторів і слобід), збереження поселенської мережі, удосконалення територіальної структури розселення, удосконалення територіально-системної організації розселення, комплексний взаємопов'язаний розвиток міських і сільських поселень.

7. Розроблено прогноз розвитку і територіальної організації розселення в Чернігівській області на довгострокову перспективу до 2020 р. Передбачається, що територіальна організація розселення в залежності від напрямів розселенської політики розвиватиметься за одним з двох можливих варіантів. Відповідно до першого, поселенська мережа скорочуватиметься і на кінець 2020 р. нараховуватиме 1518 поселень. Другий варіант характеризується поживленням економічного розвитку та зменшенням масштабів скорочення поселенської мережі (на кінець 2020 р. нараховуватиметься 1532 поселення). Розроблено прогноз територіальної структури і територіально-системної організації розселення.

8. В процесі суспільно-географічного дослідження територіальної організації розселення в Чернігівській області обґрунтовано необхідність та запропоновано структуру розробки обласної програми розвитку і територіальної організації розселення. Програма має носити комплексний характер і базуватися на основних принципах концепції розвитку і територіальної організації розселення.

9. Розробка та реалізація розселенської політики є основою організації територіального управління розселенням в Чернігівській області, через яку вирішуються місцеві проблеми розселення. Нові умови господарювання потребують оптимального поєднання державного, регіонального і місцевого рівнів територіального управління через розширення повноважень і підвищення відповідальності місцевих органів влади у вирішенні проблем територіальної організації розселення. Удосконалення територіального управління поселенською мережею в Чернігівській області повинно здійснюватися у тісному взаємозв'язку з реформуванням адміністративно-територіального устрою. Розпочатий процес державотворення в Україні обумовив виникнення проблеми реформування адміністративно-територіального устрою і приведення його у відповідність з новими економічними процесами та етнокультурними особливостями. Оптимальною, на нашу думку, буде нова триступенева структура адміністративно-територіального поділу: волость, повіт та край.

Основні публікації на тему дисертації

1. Афоніна О.О. Вплив природних, соціально-економічних та екологічних чинників на територіальну організацію розселення // Географічні проблеми розвитку півдня України у XXI столітті: Зб. наук. праць Одеського державного університету імені І.І.Мечнікова та Мелітопольського державного педагогічного університету. – Одеса – Мелітополь, 2000. – Ч.2. – С. 7-12.

2. Афоніна О.О. Демографічні чинники територіальної організації розселення в Чернігівській області // Географія і сучасність. Зб. наук. праць НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2000. – Вип. 3. – С. 257-264.

3. Афоніна О.О. Територіальна структура розселення в Чернігівській області: історія формування, сучасний стан // Географія і сучасність. Зб. наук. праць НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2001. – Вип. 4. – С. 166-174.

4. Афоніна О.О. Локальні системи розселення в Чернігівській області та шляхи удосконалення їх розвитку // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Мат. II Міжнарод. наук.-практ. конф. – К.: Ніка-Центр, 2001. – С. 129.

5. Афоніна О.О. Територіально-системна організація розселення Чернігівської області: загальна характеристика // Наукові записки. Зб. наук. статей НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К.: НПУ, 2001. – Вип. 40. – С. 28-30.

6. Афоніна О.О. Структурна організація Чернігівської субрегіональної системи розселення // Географія і сучасність. Зб. наук. праць НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2001. – Вип. 5. – С. 107-112.

7. Афоніна О.О. Історичні форми територіальної організації розселення на Чернігівщині // Економічна та соціальна географія. Наук. зб. – К.: Ніка – Центр, 2001. – Вип. 50. – С. 89-94.

8. Афоніна О.О. Концептуальні засади регіонального розселення (на прикладі Чернігівської області) // Географія і сучасність. Зб. наук. праць НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – Вип. 7. – С. 27-35.

АНОТАЦІЯ

Афоніна О.О. Удосконалення територіальної організації розселення в Чернігівській області (суспільно-географічне дослідження). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук із спеціальності 11.00.02 – економічна і соціальна географія, Інститут географії НАН України, Київ, 2003.

В роботі поглиблено теоретичні основи територіальної організації розселення. Розкрито тенденції еволюції форм територіальної організації розселення. Здійснено оцінку територіально-компонентної і територіально-функціональної структури розселення. Обґрунтовано виділення в

межах субрегіональної системи розселення систем нижчих ієрархічних рівнів на основі аналізу та узагальнення системотворних зв'язків. Розроблено концептуальні засади розвитку і територіальної організації розселення. Обґрунтовано необхідність розробки комплексних регіональних програм розвитку і територіальної організації розселення. Розроблено прогноз розвитку та територіальної організації розселення.

Ключові слова: територіальна організація розселення, поселення, територіально-компонентна та територіально-функціональна структури, територіально-системна організація розселення.

АННОТАЦІЯ

Афони́на Е.А. Усовершенствование территориальной организации расселения в Черниговской области (общественно-географическое исследование). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата географических наук по специальности 11.00.02 – экономическая и социальная география, Институт географии НАН Украины, Киев, 2003.

В диссертации рассматривается актуальное направление комплексного исследования поселенческой сети – территориальная организация расселения, поскольку речь идет о создании благоприятной жизненной среды во всех типах поселений независимо от их людности и функционального значения. В работе углублены теоретические основы территориальной организации расселения и обоснованы факторы влияющие на нее – это географическое положение, природные условия и ресурсы, демографическая и экологическая ситуация, экономическое и социальное развитие.

Раскрыты направления эволюции и трансформации форм территориальной организации расселения в процессе исторического и социально-экономического развития Черниговской области и обоснована необходимость возрождения местечек, хуторов и слобод как традиционных, национальных форм территориальной организации расселения украинцев. Дано оценку территориально-компонентной, территориально-функциональной структуре расселения и обоснованы направления ее усовершенствования в соответствии с направлениями социально-экономического развития области. Исследована территориально-системная организация расселения Черниговской области. На территории Черниговской субрегиональной системы расселения выделены 6 локальных систем расселения (Черниговская, Нежинская, Прилуцкая, Бахмачская, Щорская, Новгогород-Северская), а также местные, кустовые и первичные на основе анализа системоформирующих связей.

Разработаны концептуальные принципы развития и территориальной организации расселения. Обоснована необходимость и предложена методика разработки комплексных региональных программ развития и территориальной организации расселения. Разработан прогноз развития и территориальной

организации расселения в Черниговской области на долгосрочную перспективу (на период до 2020 г.). Обоснованы основные направления усовершенствования территориального управления расселением.

Ключевые слова: территориальная организация расселения, поселение, территориально-компонентная структура, территориально-функциональная структура, территориально-системная организация расселения.

ABSTRACT

Afonina O.O. Improvement of the territorial organization of settling people in Chernigiv region (social-geographical investigation) – Manuscript.

Candidate's thesis for getting degree of geographical sciences on speciality 11.00.02 – economic and social Geography. Geographical Institute of National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, 2003.

This work contains the deepening of theoretical principles of the territorial organization of settling. It also reveals the evolutionary tendencies of forms of the territorial organization of settling. It contains the assessment of the territorial component and territorial-functional structure of settling. The investigation substantiates the distinguishing of the systems of the lower hierarchical levels on the analysis within subregional system of settling. The elaboration of the conceptual principles of the development and territorial organization of settling is represented in the thesis. The necessity of elaboration of complex regional programmes of the development and territorial organization of settling is also substantiated in the work. It contains the elaborated prognosis of the development and the territorial organization of the settling.

Key words: territorial organization of settling people, settlement, territorial-componential and territorial-functional structures, territorial-systematic organization of settling.